

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА

Оксана ШВЕД

Copyright © 2002

Суспільна проблема: реалізувати позитивний комунікативний потенціал груп та організацій, зокрема, студентських осередків, як суб'єктів ділового спілкування і спільної навчальної діяльності.

Мета статті – проаналізувати психологічні властивості студента, які визначають особливості його спілкування, опосередкованого навчанням у ВНЗ, та виокремити їх у структуру комунікативного потенціалу.

Сутнісний зміст. Під комунікативним потенціалом розуміється сукупність особистісних якостей, здібностей, умінь, які створюють комунікативну структуру особистості, її індивідуальний стиль при взаємодії з іншими людьми. Чинниками, котрі відображають задіяння конкретного студента в кожний комунікативний акт, є зміст самої навчальної діяльності, умови, за яких ця діяльність здійснюється, особливості інших її учасників, мікросоціум загалом, а також стійкі індивідуальні особливості студента, котрі характеризують його як майбутнього професіонала. Увага зосереджується на індивідуальних властивостях, потребо-мотиваційній сфері, емоційному задоволенні у спілкуванні, місці особистості у системі комунікативних зв'язків з оточуючими, емпатійних здібностях, самооцінці власних комунікативних рис і

потенцій. Зумовлення цих компонентів психологічними особливостями тієї соціальної групи, у якій проходить навчальна діяльність студента, вимагала розглядати студентську групу як суб'єкт спілкування. Доведено, що сукупність комунікативних можливостей групи становить її реальний комунікативний потенціал.

Ключові слова: *спілкування, комунікативні особливості особистості, комунікативні здібності, комунікативний потенціал, суб'єкт спілкування.*

Абревіатура: *КП – комунікативний потенціал; ВНЗ – вищий навчальний заклад.*

Навчання у ВНЗ – різновид розумової діяльності студента, в якому провідну роль відіграє спілкування. Індивідуальні особливості навчання будуть опосередковані особистісними комунікативними властивостями кожного його учасника. Система актуалізованих рис, котрі виявляються у спілкуванні та співробітництві особистості з іншими людьми, характеризується поняттям “комунікативний потенціал особистості”. В. Рижов виокремлює декілька напрямків тлумачення даного поняття. По-перше, набір психологічних властивостей та особливостей особистості розуміється не як початково задана чи властива

їй, а як набута, за умов спільної діяльності з іншими людьми й у реальному спілкуванні з ними, система форм, способів, шляхів інтеграції власної життєактивності та індивідуальності у соціальній взаємодії; тобто як система, яка закріплюється у вигляді особистісних рис і потенцій та виявляється у спільній діяльності. У цьому змісті комунікативний потенціал мислиться як динамічна метасистема, що розвивається і збагачується. По-друге, комунікативні властивості відображають реальні можливості особистості у взаємодії з іншими людьми і визначають глибину і повноту входження у співпрацю. По-третє, ці властивості виявляються як внутрішні резерви особистості, котрі забезпечують ефективність її діяльності у ситуаціях підвищеної вимогливості оточення [19].

Інтегральними психологічними поняттями, що відображають рівень індивідуально-особистісного задіяння у спілкуванні, є поняття “комунікативні особливості особистості”, “комунікативні здібності”, “комунікативний потенціал” та ін. Вони відображають комплекс взаємозв’язаних властивостей, які забезпечують той чи інший рівень взаємодії людини з оточуючими. До найважливіших особистісних проявів, які характеризують її комунікативний потенціал, здебільшого відносять: рівень потреби у спілкуванні, його локалізованість та інтенсивність, комунікативна активність й ініціативність, наявність установки на спілкування з іншими людьми, особливості емоційного відгуку на партнера, власне самопочуття людини у ситуації спілкування. Важливе значення мають також комунікативні навички і вміння [10, с. 13].

Л.Е. Орбан-Лембрик [14, с. 466] виокремлює наступні складові та характеристики комунікативного потенціалу особистості:

- комунікативні можливості, наявні комунікативні сили, які можуть бути використані в діяльності;
- психологічні властивості, які набуваються за реальних обставин спілкування і взаємодії з іншими;
- комунікативні можливості подальшого професійного розвитку;
- комунікативні риси особистості, котрі є її потенціями, а тому визначають ефективність спілкування, ступінь участі у ньому, повноцінність безпосереднього контактування;
- динамічність, яка сприяє розвиткові або гальмуванню комунікативних властивостей та здібностей.

Комунікативний потенціал особистості розглядається як наявність особистісних якостей, здібностей, умінь, які системно організують комунікативну структуру особистості, її індивідуальний стиль участі в колективній діяльності з іншими людьми, у співпраці з ними. Система цих якостей, здібностей, умінь формується у самому комунікативному процесі та закріплюється у структурі особистості як своєрідна життєва стратегія. Конкретний студент завжди задіяний у багатосторонню систему діяльності, спілкується з іншими людьми, що визначає різноманітність нагромаджених і закріплених способів його участі в актуальних взаєминах. Ступінь участі студента в кожному комунікативному акті передусім залежить від змісту навчальної діяльності, в котру він входить, та від умов, в яких ця діяльність здійснюється, індивідуальних моментів та особливостей інших її учасників,

мікросоціуму тощо. За своєрідністю такої взаємодії завжди можна побачити щось характерне саме для даної особистості, тобто те стійке, що характеризує непересічний психосоціальний портрет студента як майбутнього професіонала [17, с. 159].

Соціально-психологічні дослідження свідчать, що комунікативні властивості залежать від психологічних особливостей індивіда. Серед останніх неабияке значення має тип темпераменту. Так, більш впевнено почувають себе у спілкуванні і наділені хорошими комунікативними якостями сангвініки і слабко виражені холерики. Меншою мірою схильні до спілкування флегматики і меланхоліки. Вплив типу темпераменту на комунікабельність переважно виявляється у виборі стратегій спілкування. Люди з різними темпераментами по-різному поведуть себе і в складнішій, щонайперше конфліктній, ситуації. Холерики здебільшого прагнуть загострити суперечності, виявити їх і по можливості усунути, але при цьому вони можуть приймати необдумані рішення. Для сангвініків у цій ситуації характерні гнучкість, розумна поступливість, пошук злагоди. Флегматики намагаються відтягнути рішення, прагнуть всебічно все обдумати. Для меланхоліків така ситуація важка, тому вони зволікають із прийняттям рішень, прагнуть до компромісу, пасивно себе поведуть.

Прояву комунікативних якостей сприяє спрямованість на взаємодію із зовнішнім світом. Згідно з концепцією К. Юнга, це явище називають "екстраверсія-інтроверсія" [23]. Відомо, що більше спілкуються екстраверти. Екстравертований тип вирізняється високою контактністю, відкри-

тістю до будь-якої інформації, умінням вислуховувати. Інтровертований тип характеризується низькою контактністю, відірваністю від реальності, схильністю до філософських роздумів та самоаналізу.

Серед переліку спонукань особистості дослідники [11; 24] виокремлюють потребу у комунікації, яка розуміється і як самостійна специфічна установка особи на спілкування із собі подібними, і як міжособистісне тяжіння, і як прагнення до соціальних контактів, і як вроджений інстинкт спілкування. Дану потребу у поєднанні з пізнавальною відносять до елементарних або органічних, котра властива людині та вищим тваринам [21, с. 423]. На перших етапах розвитку індивіда спілкування та пізнання тісно пов'язані між собою й надалі є необхідною умовою становлення людини як особистості. Вивчення її мотивів і потреб розширює поняття комунікабельності: це вираження потреби в контактах з людьми і водночас ситуативне ставлення до людей та специфічне використання форм спілкування у взаєминах із суб'єктом оточенням.

Аналіз певних типів мотивації, котрі сприяють задіяння особи до комунікативної діяльності, вказує на актуальність проблеми стилю участі особистості у спілкуванні, який відображає переважання певних мотиваційних установок у соціальному контактуванні. У зв'язку з цим К. Едвардс експериментально виділяє три стилі взаємодії:

– *кооперативний*, для якого характерна сприйнятливості індивіда до потреб інших людей, розуміння їх, намагання вирішувати соціальні ситуації, зокрема конфлікти, шляхом своєї самопожертви;

– *інструментальний*, для якого властиве виражене прагнення вирішувати соціальні ситуації шляхом їх структуралізації з опорою на соціальний престиж, подібність інтересів, спільність поглядів тощо, а також володіння і широке використання традиційних форм і засобів спілкування;

– *аналітичний*, в котрому має місце тенденція оперувати людьми і ситуаціями на основі розуміння та аналізу ситуативних і міжособистісних чинників, через розкриття інших за загальноприйнятими детермінантами діяльності; у цьому контексті також говорять про авторитарний, демократичний і ліберальний стилі взаємин [17, с. 120], пояснюючи їх як стилі спілкування, або ж розрізняють авторитарне, діалогічне і конформне входження особистості в життєдіяльність інших людей.

Стиль діяльності у сфері спілкування – це значною мірою характеристика конкретних способів реалізації комунікативного потенціалу особистості студента під час перебігу спілкування. Характер взаємин кожного учасника у розгортанні окремого стилю різний. Так, авторитарний стиль особистості у спілкуванні з іншими оточуючими немов поглинає їхню діяльність; ліберальний – виявляє бездіяльність, або бере повну участь. Оптимальна співпраця особистостей у спілкуванні завжди передбачає налагодження рівноправних відносин усіх його учасників, а також використання діалогічних форм взаємодії.

Крім вивчення мотиваційних характеристик, які обумовлюють змістовну причетність особистості до процесу спільної діяльності та спілкування, чільне місце у психологічних

дослідженнях приділяється вивченню комунікативних здібностей. Загалом комунікативний потенціал особистості (набір своєрідних здібностей) забезпечує успішне спілкування і конкретну участь у ньому окремої людини.

О.О. Леонтьєв [12] розрізняє дві групи комунікативних здібностей: перша пов'язана з умінням використовувати власні комунікативні особливості у процесі спілкування; друга – з володінням технікою спілкування і міжсуб'єктного контакту. Саме ці групи здібностей поєднують комплекс якостей (рис і вмінь) особистості, що забезпечує успішність її реальної соціальної взаємодії (наприклад, здатність керувати своєю поведінкою у спілкуванні, комплекс перцептивних здібностей, пов'язаних з розумінням, урахуванням у спілкуванні непересічних моментів іншої людини, вміннями моделювати переживання іншого, підтримувати і виявляти ініціативу у психологічному збагаченні взаємин тощо).

При цьому розмаїття особистісних характеристик партнерського спілкування становить індивідуальний стиль особистої участі у контактуванні, який зумовлює ситуативну поведінку.

Сприймання і розуміння іншої людини як учасника спілкування і спільної діяльності – важлива передумова формування у спілкуванні сукупного колективного суб'єкта. О.О. Бодальов [4, с. 4] підкреслює, що образи інших людей та узагальнені знання про них постійно залежать від цілей і характеру комунікацій з іншими людьми, а на останні першочергово впливає та діяльність, котра об'єднує людей, її зміст, перебіг і результати. До системи комуніка-

тивних властивостей особистості, яка відображає її здатність сприймати і пояснювати внутрішні особливості співучасників спілкування, треба долати здібності пізнавати і розуміти соціально-психологічні характеристики референтної групи, а також місце і роль у цій групі кожного з учасників, у т. ч. і самого себе. Такий підхід дозволяє отримати систему перцептивно-рефлексивних спроможностей, котрі становлять внутрішню психологічну основу комунікативного потенціалу людини. Науковці [17, с. 162] вказують на наявність перцептивно-рефлексивних здібностей, передусім соціально-психологічну спостережливність, котра кваліфікується як особлива спроможність безпосередньо розпізнавати характер взаємовідносин у групі. На основі аналізу та експериментів тут виокремлені два види психологічних властивостей: а) соціально-психологічна рефлексія – здатність особистості адекватно оцінювати свої взаємовідносини з іншими учасниками спілкування; б) соціально-психологічна перцепція – здатність адекватно сприймати та оцінювати взаємовідносини між іншими співрозмовниками.

Очевидно, що названі особливості характеризують внутрішньоособистісні ознаки комунікативної сфери особи (мотивація спілкування, перцептивно-рефлексивні можливості, комунікативні здібності).

Диференціація особистісних рис, які впливають на характер спілкування, дає змогу окреслити структуру комунікативного потенціалу студента, до якої належать:

1. *Психофізіологічні властивості індивіда* – вроджені індивідуальні характеристики студента: тип нервової

системи, тип темпераменту, схильність до екстраверсії чи інтроверсії та ін.

2. *Мотивація спілкування* й передусім ставлення студента до предмета спільної діяльності, учасником якої він є завдяки соціальному контактуванню. Це – сукупність характеристик, які утворюють домінування потреби в діловому спілкуванні, котра спричинює ґрунтовну мотивацію до ефективного учіння, дієве спрямування на навчальну діяльність. Аналіз літератури вказує на три можливих види особистісної спрямованості у спільній активності та спілкуванні. Перший – спрямування на вплив, “обробку” іншого партнера-співрозмовника. За А. Добровичем [7] цей тип можна назвати примітивним, або авторитарним. Другий – орієнтує на взаємодію, кооперацію, названий маніпулятивним (А. Добрович), або інструментальним (К. Едвардс). Третій – домагання рівноправності взаємовідносин, у т. ч. обговорення, аналіз тієї чи іншої ситуації співпраці, її партнерського вивчення і пошуку розв’язку. Цей тип мотиваційної установки на спілкування визначений як діалогічний.

3. *Контактність особистості*. Цей блок моделі комунікативного потенціалу особистості обіймає широкий спектр індивідуальних особливостей самого процесу спілкування та входження студента у спільну навчальну діяльність, а саме:

– інтенсивність спілкування, кількість комунікативних актів та їх тривалість;

– ініціативність у контактах, яка виявляється у прагненні особистості організувати мовленнєвий процес, задавати тон взаємодії, входити і

виходити з контакту, обстоювати певний стиль взаємин;

– імпульсивність комунікативної поведінки, яка відображає схильність особистості будувати спілкування ситуативно, з врахуванням непересічних обставин, покладаючись на імпровізацію, або, навпаки, діяти у спілкуванні тільки за наперед заданим планом, орієнтуватися переважно на звичні, добре обдумані варіанти свого вчинання;

– широта докiлля, причетного до спілкування, яка характеризує простір реальних зв'язків і можливостей особистості у збагаченні власного досвіду через контакти з іншими людьми;

– емоційне задоволення взаєминами як міра психологічного комфорту та благополуччя особистості у спілкуванні, як глибина і повнота входження у спільну навчальну діяльність із членами студентської групи [1; 9], а відтак як організація позитивного соціально-психологічного клімату в навчанні.

4. *Соціально-перцептивні здібності*, щонайперше спроможність розуміти психологічні особливості іншої людини і враховувати їх у спілкуванні, виступаючи як суб'єкт та об'єкт групового пізнання [15]. Важливе значення тут має емпатія як специфічне новоутворення, спрямоване на пізнання й розуміння іншої людини, рефлексивність, товариськість, емоційну чутливість, здатність до антиципації й саморегуляції [5].

5. *Соціально-психологічні характеристики*, які визначають місце особистості у системі міжособистих, емоційних, предметних, групових відносин і взаємостосунків. Ці характеристики відображають не стільки процесуальний бік входження особис-

тості у спільну діяльність з іншими, скільки його результативний бік, тобто досягнуту глибину входження в колективну співпрацю. Особлива роль тут відводиться значущій, референтній групі, в якій відбувається основна діяльність людини на даному відрізку життєвого шляху [1; 15].

6. *Рефлексивно-самооцінкові здібності*, котрі характеризують якість усвідомлення особистістю власних комунікативних можливостей, адекватність самооцінки в повсякденних актах спілкування, професійно значущих ситуаціях та за умов екстремального контактування, правильність розуміння своєї участі у спільній навчальній діяльності й у системі соціально-психологічних відносин студентської групи.

7. *Комунікативні навички і вміння*, тобто така інтегративна властивість особистості, яка розвивається на підґрунті раніше засвоєних знань, навичок, виявляється у здатності ефективно виконувати комунікативну діяльність у нових мовленнєвих ситуаціях і є системотворювальним компонентом професійної підготовки спеціалістів [6; 15; 22; 24]. У структурі комунікативного потенціалу традиційно виокремлюють критерії навичок ділового спілкування: контактність, організованість, емоційна стійкість, рефлексивність, варіативність, якість мовлення, особистісний механізм спілкування [20].

Контурно охарактеризовані компоненти комунікативного потенціалу особистості утворюють цілісну і взаємопов'язану систему властивостей, яка, з одного боку, формується в різноманітних процесах спілкування і в її спільній діяльності з іншими людьми; з другого, – закріп-

люючись в особистісній структурі у вигляді своєрідного індивідуально неповторного стилю участі у спілкуванні, безпосередньо впливає на сам характер такої участі, визначаючи його своєрідність і непересічність (рис. 1).

Зауважимо, що психологічні характеристики групи як суб'єкта спілкування та її особливості як суб'єкта

спільної предметної діяльності тісно взаємопов'язані. Рівень психологічного розвитку групи тим вищий, чим повніше і глибше всі міжособистісні взаємини в ній опосередковані суспільно цінним та особистісно значущим змістом спільної роботи [16]. Крім того, взаємозв'язок комунікативного потенціалу особистості як конкретного учасника спілкування і

Рис. 1.
Структура КП особистості студента

комунікативного потенціалу групи треба розглядати стосовно громадянської спільності в найширшому її розумінні та співвідносно до оргдіяльності в усіх її можливих формах.

У результаті аналізу низки наукових досліджень нами обґрунтована структура комунікативного потенціалу студентської групи як суб'єкта спілкування, яка має спільну основу із структурою аналогічного потенціалу особистості студента, хоча його компоненти у змістовному аспекті повною мірою різняться:

– системоутворювальною складовою аналізованого потенціалу групи та особистості як суб'єктів спілкування, щонайперше мотивацією, яка відображає стан групової причетності до спільної навчальної діяльності [14]. Якщо у структурі КП особистості має місце домінантна мотиваційна установка на участь особистості в спілкуванні з іншими людьми за умов освітньої паритетності і співробітництва, то у структурі КП групи усвідомлена потреба являє собою її мотиваційну єдність. У соціально-психологічній літературі існують й інші терміни, що позначають цей феномен, а саме: “єдність спрямованості групи”, “предметно-ціннісна єдність” тощо.

– другий інтегральний набір властивостей групи, які утворюють її комунікативний потенціал, характеризує стиль внутрішньогрупового спілкування, котрий знаходить конкретне втілення у психологічному кліматі: взаємозв'язок міжособистісних відносин у групі, характер емоційної ідентифікації та інтерперсонального ототожнення, конформності та самовизначення, глибина внутрішнього прийняття відповідальності, способи

керівництва і лідерства, рольова та організаційна структура групи, на-решті, її організаційна єдність [1; 9; 17; 16; 18].

– третій блок характеристик групи становлять її соціально-перцептивні можливості, зокрема перцептивно-орієнтаційна єдність групи у пізнанні своїх членів, групова оцінка місця і ролі особистості у структурі організаційної спільності, що знаходить відображення в показниках соціометричного статусу. Г. Андреева [2], вивчаючи соціальну групу з діяльнісних позицій, обґрунтовує типологію соціально-перцептивних властивостей групи як суб'єкта сприйняття;

– до четвертого блоку властивостей групи відносяться соціально-рефлексивні здібності, куди належать адекватність групового відображення структурних та міжособистісних можливостей (ділових і комунікативних).

Взаємодія і взаємодоповнення КП особистості та КП групи створюють комунікативний простір навчальної діяльності студента (рис. 2). Очевидно, що комунікативний потенціал – відносно стабільне особистісне утворення, яке формується ще в дитинстві. Важливими чинниками його розвитку є: загальний характер взаємовідносин у сім'ї, рівень емоційного контакту між батьками і дітьми, особистий досвід спілкування й т. ін. Високий рівень комунікативності – умова успішної адаптації людини в будь-якому соціальному середовищі, зокрема у студентському, стосовно різних видів діяльності, її продуктивної взаємодії з іншими людьми. Звідси практична значущість формування потреби у спілкуванні, актуальність виховання комунікативних здібностей і вмінь.

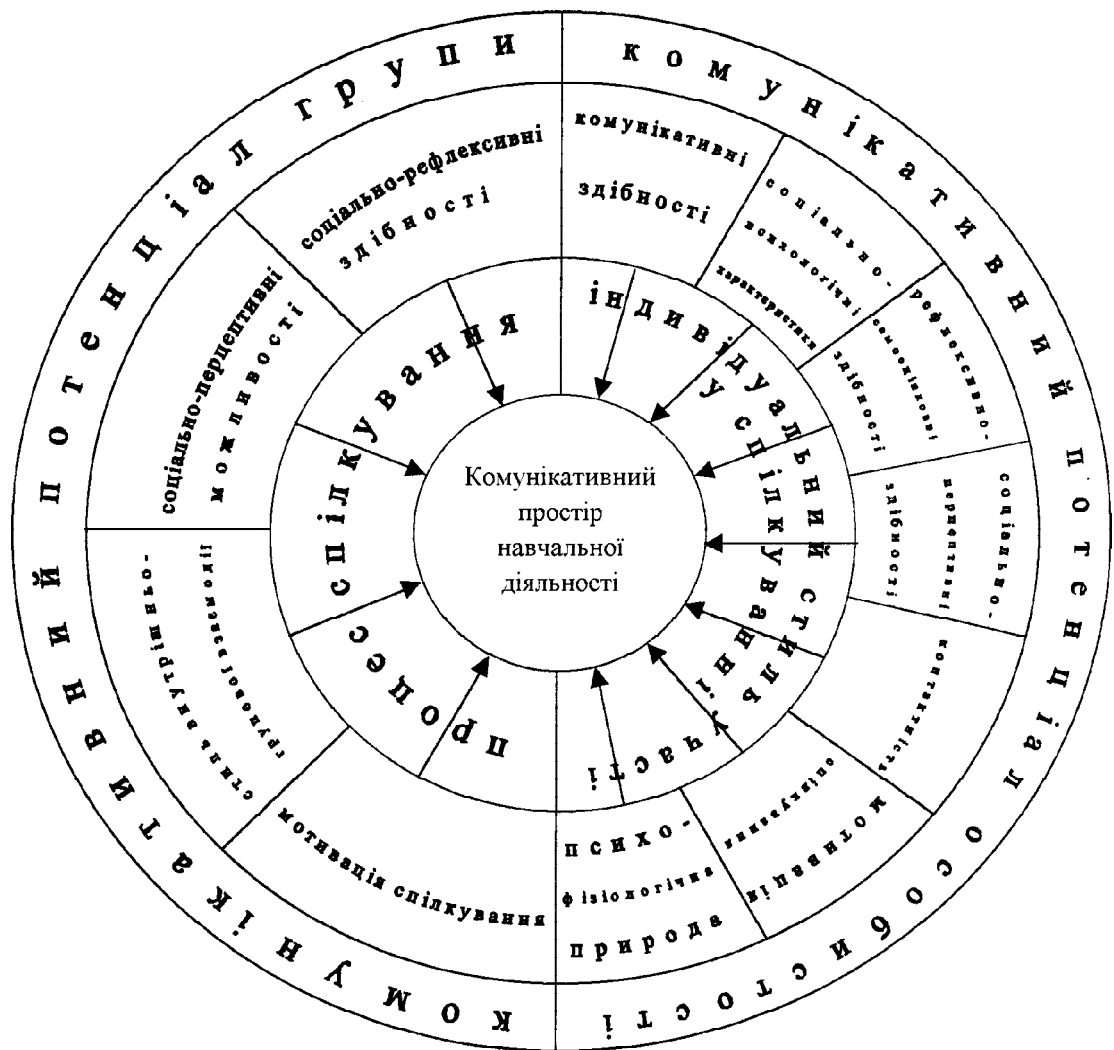

Рис. 2.

Інтегральна модель комунікативного простору навчальної діяльності студентів

ВИСНОВКИ

Критичний аналіз наукової літератури дав змогу виокремити психологічні особливості студента, які об'єднані у структурні компоненти комунікативного потенціалу його особистості, а також комунікативного потенціалу групи як інтегрального суб'єкта спілкування.

1. Основними структурними компонентами, які становлять серцевину комунікативного потенціалу особис-

тості студента, є: психофізіологічні особливості (тип темпераменту); мотиваційна сфера (рівень потреби у спілкуванні, мотиви, які визначають стиль спілкування); контактність особистості (її ініціативність, імпульсивність, емоційна задоволеність контактами); комунікативні (навички і вміння) та соціально-перцептивні (здатність врахувати індивідуальні особливості іншої людини у процесі спілкування) здібності; соціально-психологічні характеристики (місце

особистості у системі комунікативних зв'язків); рефлексивно-самооцінкові можливості.

2. До найвагоміших структурних компонентів групи як суб'єкта спілкування належать: а) мотивація спілкування (мотиваційна єдність групи), б) стиль внутрішньогрупового спілкування, в) соціально-перцептивні властивості групи та г) її соціально-рефлексивні здібності.

3. Вищезазначені компоненти комунікативного потенціалу особистості утворюють цілісну і взаємопов'язану систему властивостей, яка формується у різноманітних процесах спілкування і спільної діяльності з іншими людьми, водночас визначаючи їхню своєрідність та індивідуальну непересічність.

1. *Агеев В.С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 240 с.

2. *Андреева Г.М.* К построению теоретической схемы исследований социальной перцепции // Вопросы психологии. — 1977. — №2. — С. 3–14.

3. *Бодалев А.А.* Психология общения: Избранные психол. труды. — М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1996. — 256 с.

4. *Бодалев А.А.* Формирование и понятие о другом человеке как личности. — Л.: Изд. ЛГУ, 1970. — 135 с.

5. *Василишина Т.В.* Эмпатия как фактор эффективности педагогического спілкування: Автореф. дис... канд. психол. наук. — К., 2000. — 20 с.

6. *Вітюк Н.В.* Студентська група як чинник розвитку комунікативних здібностей майбутніх учителів // Збірник наукових праць: Філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. — Вип. 6. — Ч.2. — 266 с.

7. *Добрович А.Б.* Воспитателю о психологии и психогигиене общения. — М.: Просвещение, 1987. — 207 с.

8. *Ильин Е.П.* Мотивация и мотивы. — СПб: Питер, 2000. — 512 с.

9. *Ковалев А.Г.* Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. — М.: Политиздат, 1975. — 271 с.

10. *Кольцова В.А.* Общение и познавательные процессы // Познание и общение / Отв. ред. Б.Ф. Ломов, А.В. Беляева. — М.: Наука, 1986. — 208 с.

11. *Корнев М.Н., Коваленко А.Б.* Социально-психология: Підручник. — 1995. — 304 с.

12. *Леонтьев А.А.* Педагогическое общение. — М.: Знание, 1979. — 64 с.

13. *Обозов Н.Н.* Психология межличностных отношений. — К.: Лыбидь, 1990. — 191 с.

14. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психология управления: Навчальний посібник. — Івано-Франківськ: «Плай», 2001. — 695 с.

15. *Петровская Л.А.* Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 216 с.

16. *Петровский А.В.* Личность. Деятельность. Коллектив. — М.: Политиздат, 1982. — 255 с.

17. Психология професійної діяльності і спілкування / За ред. Л.Е. Орбан, Д.М. Гриджука. — К.: Преса України, 1997. — 192 с.

18. *Полужкова Н.М., Тихонов Б.В.* Влияние характера взаимодействия на эффективность совместной групповой мыслительной деятельности // Отв. ред. Б.Ф. Ломов. — М.: Наука, 1985. — 344 с.

19. *Рыжов В.В.* Психологические основы коммуникативной подготовки: Автореф. дис... докт. психол. наук. — Н. Новгород, 1995. — 37 с.

20. *Славтич Г.О.* Формування навичок ділового спілкування в учнів професійно-технічних закладів освіти: Автореф. дис... канд. психол. наук. — К., 2000. — 16 с.

21. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1998. — 800 с.

22. *Шепеленко Т.Я.* Формування комунікативних умінь студентів у процесі рольової гри // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1998. — № 4. — С. 222 – 229.

23. *Юнг К.* Психологические типы. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс. — 2001. — 480 с.

24. *Яценко Т.С.* Социально-психологическое обучение в подготовке будущих учителей. — К. Вища шк., 1987. — 111 с.

Надійшла до редакції 17.05.2001.